

De roman in de negentiende eeuw

De roman in de negentiende eeuw

Geschiedenis van een nieuwkomer

TOOS STRENG

Met woord vooraf van Joep Leersen

Hilversum
Verloren
2020

Deze uitgave is mogelijk gemaakt door bijdragen van het Prins Bernhard Cultuurfonds, het Frederik Mullerfonds, het Dr. Hendrik Mullerfonds, Margaretha H. Schenkeveld, Een Ongenoemde en mezelf.

Afbeelding op het omslag: De romanlezeres, van Antoine Wiertz. © Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België, Brussel/foto: J. Geleyns - Art Photography.

ISBN 978 90 8704 842 6

© 2020 Toos Streng & Joep Leerssen (woord vooraf)

Uitgeverij Verloren

Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum

www.verloren.nl

Opmaak: Rombus, Hilversum

Omslagontwerp: Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum

Druk: Wilco, Amersfoort

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoud

De boekenmarkt en de vernieuwing van de literatuurgeschiedschrijving, door Joep Leerssen	11
1 Ter inleiding	17
Een functionalistische benadering	18
Database Streng	20
Contemporaine bronnen	21
Verantwoording	23
Een woord van dank	23
2 De roman in Nederland, 1790-1899. Een verkenning	
Inleiding	25
De roman in Nederland in cijfers	25
<i>Het tijdvak 1790-1819</i>	26
<i>Het tijdvak 1820-1859</i>	27
<i>Het tijdvak 1860-1899</i>	32
Het titelaanbod van romans, 1790-1899	38
Conclusie	41
3 Wanneer een roman een roman mocht heten. Genreaanduidingen in de titels van romans	
Inleiding	45
‘Roman’ en andere genreaanduidingen	49
Artistieke eisen aan de roman	50
De roman als verdichting	51
De roman en de liefde	54
Verhaal, tafereel en schets	59
De novelle	61
Het bijvoeglijk naamwoord ‘romantisch’	63
Nog eens: Bosboom-Toussaint	65

4	Botsende genresystemen. Het Rijnlandse en het Angelsaksische genresysteem voor verhalend proza in de negentiende eeuw	
	Ter inleiding	67
	De historische roman	68
	Nederlandse, Duitse en Engelse genreaanduidingen	70
	Fiction, waarheid en verdichting	72
	Fictie in Nederland	74
5	Genres langs nationale lijnen. De Franse roman	
	Inleiding	78
	De Franse roman: het aanbod	79
	De fondssamenstelling van de belangrijkste uitgevers van romans: introductie en werkwijze	83
	De fondsofbouw naar brontalen van de belangrijkste uitgevers van romans	85
	De uitgevers van Franse romans	87
	De Franse roman: voorbeeld of tegenbeeld?	92
	De markt voor romans: kopers en lezers	97
	De receptie van Balzac en George Sand	101
	Conclusie	104
6	Genre, sekse en gender. De historische roman in de negentiende eeuw	
	Inleiding	106
	De waardering van de historische roman	107
	Het geslacht van de auteurs van romans en historische romans	109
	Uitsplitsing naar nationaliteiten	112
	Bosboom-Toussaint als rolmodel	113
	Geboortecohorten van Nederlandse auteurs	116
	1875-1899: het publiek krijgt feminiene connotaties	118
	Conclusie	120
7	Historische roman en nationale romantiek in Nederland, 1790-1899	
	Inleiding	122
	De belangrijkste uitgevers van historische romans, 1790-1899	123
	<i>W. van Boekeren en J.M.E. Meijer</i>	124
	<i>Katholieke uitgeverijen</i>	127
	Hertalingen en herdrukken van historische romans	132
	Historische roman en nationale romantiek	134
	Conclusie	139
8	1790-1840: leesbehoefte en huiselijkheid	
	Inleiding	141
	Het genre 'uitspanningslectuur'	141

Lectuur en huiselijk geluk	143
Uitspanningslectuur: vereisten en verdiensten	146
Groeierende aandacht voor uitspanningslectuur rond 1825	152
Geen leesrevolutie in Nederland	158
Conclusie	160
9 De plaats van de roman in het genresysteem	
Inleiding	163
Op zoek naar een genreleer	163
De roman: proza of poëzie?	167
Conclusie	171
10 De politieke roman: nationaliteit, politiek en kunst rond 1848	
Inleiding	172
Nationaliteit en actualiteit: voor- en tegenstanders	173
Politisering en afscheid van het juiste milieu	182
1848 en de depolitisering van wereldbeeld en roman	192
Conclusie	199
11 1850-1875. Aanschouwelijkheid, oprechtheid en het algemeen belang	
Inleiding	200
De moderne tijd	200
Beeldend vertellen	203
Het belang van oprechtheid	213
<i>Waarheid</i>	214
<i>Aanschouwelijkheid</i>	216
<i>De oordelende verteller</i>	218
<i>L'art pour l'art en oprechtheid</i>	229
Algemeen belang en bijzondere belangen	231
Identiteit en oprechtheid	234
<i>Geloof</i>	234
<i>Geslacht: vrouw</i>	235
<i>Geslacht: man</i>	239
<i>Slotsom</i>	243
Aanschouwelijkheid en de (vermeend) alwetende verteller	243
Aanschouwelijkheid en romankritiek	251
Conclusie	253
12 Liefhebberij of ondernemerschap? Uitgevers van belletrïe in de tweede helft van de negentiende eeuw	
Inleiding	255
De uitgeverij vóór en na 1865	256

Herdrukken van romans bij Elsevier	260
<i>Multatuli</i>	261
<i>William Makepeace Thackeray</i>	263
<i>Gustave Aimard</i>	265
<i>Jules Verne</i>	270
<i>Slotsom</i>	272
Bellettrie in het fonds van Elsevier	273
Conclusie	276
13 Differentiatie: een kwestie van vraag en aanbod	
Inleiding	279
De samenstelling van het aanbod naar formaat en uitvoering	279
Vraag en aanbod: de vijftig van Moretti	282
Productdifferentiatie bij de belangrijkste romanuitgevers	285
Differentiatie in praktijk: de romans van Jacob van Lennep	287
Conclusie	291
14 Gender en boekbedrijf. Vrouwelijke romanauteurs in de negentiende eeuw	
Inleiding	292
Man/vrouw/onbekend: de opbouw van de uitgeversfondsen	292
De markt voor vrouwelijke auteurs	295
Het aanbod aan vrouwelijke auteurs	297
Vrouwen en hun uitgever: de 'heren-uitgever' en de 'zakenman-uitgever'	304
Ontwikkelingen na 1880	313
Conclusie	315
15 Het recht van selectie. Aankondigingen, recensies en beschouwingen in de negentiende-eeuwse journalistieke kritiek	
Inleiding	317
De conventies van de kritiek	319
<i>De Nederlandsche spectator</i> en het <i>Nieuwsblad voor den boekhandel</i>	324
Kritiek in <i>De gids</i> en <i>De Nieuwe gids</i>	328
Het recht van selectie	330
De onafhankelijkheid van de kritiek	333
Conclusie	335
KLEURKATERN	337

16 Het recensiebeleid van uitgeverijen, of het nut van reclame.	
Romanrecensies in de <i>Vaderlandsche letteroefeningen</i>	
Inleiding	353
Selectiecriteria van de negentiende-eeuwse boekkritiek	353
<i>Brontalen</i>	354
<i>Prijs en formaat</i>	355
<i>Reeksen</i>	356
<i>Auteursdebuten en uitgeversdebuten</i>	356
<i>Slotsom</i>	357
Verschillen tussen uitgeverijen	358
Recensiebeleid en de verhouding tussen vraag en aanbod	359
Kritiek de beste vorm van reclame?	362
Nederlandse schrijvers en schrijfsters	364
Conclusie	367
17 Slotbeschouwingen	
De roman tussen 1800 en 1875: status en functie	369
Het raadsel der onleesbaarheid	375
Scheiding der markten	377
Periodisering in boekhistorisch perspectief	383
18 Database Streng	
Het ontstaan van Database Streng	388
De selectie van het materiaal	389
Database: technische vereisten	391
De beschrijving van het materiaal	392
Opbouw en inhoud van de Database	393
Het gebruik van de data voor onderzoek	399
De toekomst van Database Streng	402
Bijlage 1 Grafieken en tabellen	
Inhoudsopgave	404
Tabellen	408
Grafieken	465
Bijlage 2 Contemporaine alfabetische en systematische overzichten die systematisch zijn geëxerpeerd	469
Bibliografie	472
Lijst van afbeeldingen	510
Namenregister	517

De boekenmarkt en de vernieuwing van de literatuurgeschiedschrijving, door Joep Leerssen

Literatuurgeschiedschrijving: eigenaardigheden en uitdagingen

Literatuurgeschiedschrijving was van oudsher de geschiedenis van het schrijven, waarbij de aandacht bovenal was gericht op de vragen hoe en waarom dat schrijven zich had ontwikkeld, wat van generatie op generatie de uitingsvormen waren waarin literatuur gestalte kreeg en welke nieuwe mentaliteiten in die literatuur tot uitdrukking kwamen. Aan die benadering lag een impliciet, haast vanzelfsprekend selectie criterium ten grondslag, dat onvermijdelijk ook een waarde-oordeel werd: alle aandacht ging uit naar teksten, auteurs en stromingen die beeldbepalend waren in het ontwikkelingsproces, representatief waren voor verschuivende mentaliteiten, of vernieuwend in hun uitingsvorm. Belangrijke literatuur onderscheidde zich van onbelangrijke door dat representatieve/vernieuwende vermogen. De canon was, met andere woorden, het totaal van al die teksten of schrijvers die het achteraf verdienden in een literatuurgeschiedenis te worden beschreven.

Uiteraard waren er literatuurwetenschappelijke benaderingen die zich niet bij die eenzijdigheid neerlegden. Sommige literatuurhistorici kozen ervoor oude teksten te herlezen vanuit een hedendaags kritisch perspectief en een bewust anti-historistische grondslag. Dat leidde soms tot herwaardering van eerder gemarginaliseerde schrijvers maar meestal ging het om een her-lezing van het werk van canonieke auteurs. Anderen wendden zich bewust tot niet-canonieke genres, tot dat wat in het Frans *paralittérature* en in het Duits *Trivialliteratur* werd genoemd. Ook was er her en der aandacht voor de *arrière-garde* (in plaats van de *avant-garde*), voor epigonen, of voor *middlebrow literature* en *Unterhaltungsliteratur*. Maar al te vaak beperkte de resultaten zich tot tekstinhoudelijke of cultuursociologische interpretaties van een bepaalde auteur of een bepaald genre in de marge van de literatuurgeschiedenis. De geschiedenis werd gecomplementeerd, niet her-ijkt. Pas sinds kort, denk aan Jacqueline Bels *Bloed en rozen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1900-1945* uit 2015, worden genres als de damesroman of jeugdboeken besproken als integraal onderdeel van de literatuurgeschiedschrijving.

Het boekwerk in de lees- en literatuurgeschiedenis

Ondertussen was de boekgeschiedenis een eigen weg gegaan. Boekhistorici wierpen nieuw licht op de geschiedenis van het lezen vanuit de vraag wat er op de leesmarkt beschikbaar was en hoe dat beschikbare reservoir aan leesmateriaal zich ontwikkelde. Die vraagstelling liep evident uit de pas met de literatuurhistorische benadering: hier speelden technologische, markteconomische en sociale ontwikkelingen een sturende rol. De technieken van snelpers, clichédruk en rotatiepers; de papierproductie (met nieuwe grondstoffen als houtpulp); de grafische technieken van de (chromo)lithografie; de verspreiding via lees kabinetten, leesgezelschappen, boekenclubs, uitleenbibliotheken, feuilletons en colportage; de enorme uitbreiding van het leespubliek door de dalende boekenprijs, de ontwikkeling van kunstlicht; het dalende analfabetisme en de uitbreiding van de hoeveelheid vrije tijd in de avonduren. Het bleek dat de leescultuur en het leespubliek tussen 1800 en 1950 diepgaand van aard, omvang en samenstelling waren veranderd.

Met dat al kreeg de literatuurgeschiedschrijving een nieuwe en uitdagende taak: het beantwoorden van de vraag wat dat verschuivende publiek las en hoe deze markt werd bediend. Die vraag kon niet met de geijkte (zeg maar: Knuvelderiaanse) modellen van sociomorele representativiteit en poëtische conventie doorbreking worden beantwoord. Op de leesmarkt bleken heel andere krachten een rol te spelen en heel andere genres beeldbepalend te zijn. Denk aan de opkomst en neergang van de almanak en de 'muzen-almanak'; het belang van de religieuze en stichtelijke lectuur; de zogeheten 'panoramische' lectuur, zoals reisverhalen, geïllustreerde verslaggeving over de landschappen en levenswijzen in afgelegen landstroken of werelddelen en – niet te vergeten – het nieuwe assortiment voor veranderende of nieuwe leespublieken: vrouwen, kinderen, opgroeiende jongens en meisjes, de lagere middenklasse en 'kleine luiden'.

De relevantie van deze bevindingen voor de literatuurgeschiedenis is evident. Belangrijke keerpunten uit de traditionele literatuurgeschiedschrijving krijgen onder dit strijklicht nieuw reliëf. De overgang van de romantiek naar het realisme heeft bijvoorbeeld alles te maken met de nieuwe dominantie van de roman; en de verschuiving, binnen de romankunst, van het exotisch-historiserende element naar de herkenbare stedelijke of landelijke couleur locale blijkt gelijk op te lopen met de opkomst van informatieve lectuur.

Nationale geschiedenis en de literaire multinational

Literatuurgeschiedschrijvers waren, al was het bijna onbewust, gericht op de tekstuele productie binnen een enkele taalgemeenschap. Dat was ook een historisch gegroeide hebbelijkheid: taal- en letterkunde waren van oudsher immers een Si-

amese tweeling. Wortelend in de romantische traditie, maar even onbewust, was het uitgangspunt dat kunstwerken die in dezelfde taal waren geschreven vanzelfsprekend een organisch samenhangend corpus vormden. Tot op grote hoogte is dat ook een redelijk uitgangspunt, want in de transgenerationele bestendigheid van het literaire bedrijf groeien aankomende auteurs op binnen een ambiance die bepaald wordt door hun onmiddellijke voorgangers, land- en taalgenoten: van hen leren ze lezen, aan hen nemen ze een voorbeeld en trekken ze zich op; tegen hen verzetten ze zich. Het letterkundig bedrijf is, kortom, een communicatiegemeenschap waarvan de grenzen grotendeels worden bepaald door het belangrijkste communicatiemiddel van die gemeenschap: de taal.

Niettemin is die talig omsloten blik een blikvernaauwing, een vorm van wat we tegenwoordig ‘methodologisch nationalisme’ noemen. De gemiddelde lezer en de aankomende auteur van vandaag de dag – laat het onze neerlandici-op-de-barriëraden gezegd zijn – zijn diepgaander beïnvloed door Elsa Ferrante en Murakami dan door Ida Gerhardt of Jan Wolkers. Dat was in de negentiende eeuw niet anders. Onze oer-Hollandse Beets haalde de mosterd bij Byron en Victor Hugo voordat hij zijn Dickensiaanse *Camera Obscura* schreef. Nu ja, zou je kunnen zeggen, voor die grensoverschrijdende zaken hebben we dan, als correctie-instrument, de Vergelijkende Literatuurwetenschap (alsof die niet in een nog veel diepere crisis verkeert dan de neerlandistiek zelf). Het moet gezegd: de betere neerlandici hebben de laatste decennia het buitenlandse *Umfeld* van de eigen literatuur goed in beeld en hebben Nederland weten te plaatsen in het Europese landschap van Verlichting, Romantiek, historisme en middlebrow.

Maar dat volstaat niet. De Nederlandse boekenmarkt is van meet af propvol met vertalingen en dat is onverenigbaar met het methodologisch nationalisme van de literatuurgeschiedschrijving. Het besef dat vertalingen alles-doordesemend aanwezig waren, kan niet, als een komparatistische pleister, achteraf op het mononationale verhaal worden geplakt. Wat de boekhistorische benadering leert, is dat vertalingen een integraal onderdeel zijn van het literaire bedrijf. Vertalingen zijn niet alleen van belang omdat ze al dan niet van invloed waren op autochtone individuele schrijvers. Ze zijn van fundamenteel belang omdat ze een groot marktaandeel vormden en een geduchte concurrent waren voor de autochtone schrijvers die eveneens streden (en strijden) om de gunst van de lezers.

Een nieuwe blik, een nieuwe werkwijze en nieuw gereedschap

De leesmarkt en het leespubliek blijken dynamisch, gelaagd en heterogeen. De literatuur is geen woonwijk die gebouwd is op het fundament van de nationale samenleving en cultuur, maar een winkelstraat waar uiteenlopende groepen kopers rondshoppen (heterogeen qua leeftijd, geslacht, sociale positie enzovoorts, en ook nogal wat toeristen), en waar enkele winkeltjes ook buitenlandse waar verkopen.

Een historisch begrip van het boeken- en leesbedrijf maakt het onvermijdelijk de traditionele literatuurgeschiedschrijving op de schop te nemen. Daarbij moeten we uitgaan van wat er was, en niet van wat wij belangrijk vinden. Dus moet er ook aandacht zijn voor succesauteurs, zoals Alexandre Dumas, Lourens Penning, Hedwig Courths-Mahler of Sven Hedin. Dit mag op eerste gezicht veel weghebben van de sneue volkssport om canonieke Heilige Huisjes omver te schoppen, maar dat is niet de opzet. Het leidt tot boeiende en verrijkende historische inzichten. Zo blijkt het Knuvelderiaanse verhaal dat de Nederlandse dufheid werd weggeblazen door het esthetiserend kosmopolitisme van de Tachtigers heel wat genuanceerder te liggen. Ook de opkomst en teloorgang van de romantische historische roman à la Walter Scott, Jacob van Lennep en Geertruida Bosboom-Toussaint blijkt minder simpel dan gedacht. Het genre leefde taai voort bij specifieke leespublieken waarvoor de traditionale literatuurgeschiedschrijving geen oog had, als vrouwen, opgroeiende jongens en katholieken. Bovendien dwingt het ons tot een leerrijke exercitie, namelijk het afzetten van kortstondige massasuccessen van bestsellers tegen de kwantitatief misschien meer beperkte, maar door-de-tijd-heen langer aanhoudende aanwezigheid van canonieke teksten, vaak in bewerkte vorm of in andere media.

Toos Strengs boek geeft van een nieuwe, boekhistorisch geïnformeerde literatuurgeschiedenis niet alleen een toonaangevend en inspirerend voorbeeld maar is een standaardwerk dat decennia gezaghebbend zal blijven. Het is een levenswerk, waarbij ze de motiverende, collegiale ambiance van een universitaire aanstelling moest ontberen. Ze compenseerde dat door als ware pionier een voor literatuurhistorici nieuw hulpmiddel aan te boren: de relationele database.

Er schuilt een zekere ironie in het feit dat het belang van de boekhistorische achtergronden pas door digitale hulpmiddelen aan het licht kon komen. Anders dan de kaartenbakken van weleer biedt een digitaal bijgehouden database-programma de mogelijkheid om gegevens niet alleen sorteerbaar en hanteerbaar op te slaan, maar ook de dwarsverbanden en patronen tussen die gegevens zichtbaar en inzichtelijk te maken. Met relationale databases kunnen de diffuse, uiteenlopende en vaak vluchtige historische archivalische en historische gegevens beheersbaar worden gehouden en in kaart worden gebracht: op de boeken wordt als het ware een netwerkanalyse-door-de-tijd-heen losgelaten. We sprokkelen hout, veel hout, dood hout, maar krijgen uiteindelijk een beeld van de manier waarop een boslandschap zich tussen afstervende en opbloeiende bomen van verschillende soorten in stand houdt.

Wat wij zo losjes betitelen als 'cultuur' of 'de literatuur' is in wezen een zogeheten 'complex systeem' – iets waarover cybernetici, wiskundigen en andere exacte wetenschappers lang hebben nagedacht terwijl de literatuurwetenschap het zó vanzelfsprekend vond dat we er niet verder over nadachten. Wie heeft niet als eerstejaarsstudent de mantra geleerd dat literatuur niet eenduidig te definiëren is? En heeft daar als dooddoener genoeg mee genomen?

Een complex systeem gedraagt zich onvoorspelbaar, maar daarom nog niet chaotisch. Hoewel de structuur ervan kan worden verkend, is het functioneren er-